

НАЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОСЛАВНОЇ МОНАСТИРСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Стаття розкриває існування і специфіку національних особливостей православної чернечої культури. З одного боку, монастир вписаний у національну культуру і у певному сенсі є хранителем національних традицій. З іншого боку, саме «міжнародні» православні риси та особливості формують специфіку чернечої культури.

Ключові слова: національна культура, чернеча культура, місцева церква, регіональні особливості.

Феномен монастирської культури є сьогодні одним зі слабо, або, точніше сказати, односторонньо вивчених явищ. Більша частина дослідників розглядає монастирську культуру в контексті художньо-естетичної або богословсько-світоглядної проблематики. Разом з тим, специфічно культурологічному аспекту монастирської культури приділяється помітно менше уваги. Література щодо специфіки православної монастирської культури представлена переважно спогадами мандрівників або прочан від відвідування тих або тих монастирів і не має науково-аналітичного характеру. Разом з тим, ця тема актуальна у зв'язку з підвищеною увагою в незалежній українській державі до своєї національної культури та із сучасними процесами інтенсифікації релігійного, у тому числі монастирського життя. Таким чином, метою цієї статті є виявлення наявності національних і регіональних особливостей православної монастирської культури.

Ця тема перебуває у зв'язку із проблемою розуміння «нації» у Православ'ї в цілому як релігійно-світоглядній системі. Насамперед необхідно зазначити, що Православ'я, на відміну від Католицизму, не централізоване і представлено окремими територіальними одиницями – Помісними Церквами, що перебувають у канонічному спілкуванні одна з одною («церквами-сестрами»).

Крім того, у структурі Церкви передбачений розподіл не тільки за територіальною, а й за національною ознакою – це автокефалія та екзархат. Як зауважує відомий сучасний богослов митрополит Іларіон (Алфеев), «Церковна автокефалія майже завжди була наслідком посилення політичної могутності тієї або іншої держави або здобуття цією державою незалежності. Скасування автокефалії, своєю чергою, було прямим наслідком втрати самостійності тією державою, на території якої перебувала Помісна Церква» [4, с. 291]. Але, водночас, у Церкві не існує меха-

нізму отримання автокефалії [4, с. 291]. Тобто, границі нації й границі Церкви не завжди збігаються, поява нової національної держави не обов'язково спричиняє формування національної автокефальної Церкви. Наприклад, до поняття «Грецька Церква» митрополит Іларіон зараховує ті Помісні Православні Церкви, у яких богослужіння відбувається грецькою мовою – Константинопольський і Олександрійський Патріархати, Еладську й Кіпрську Церкви [4, с. 316]. У тлумаченні Кирила Іерусалимського (315–386) про «кафолічність» Церкви вона протиставляється державі, на відміну від якої не має кордонів і відкрита для кожної людини незалежно від її етнічного походження [4, с. 676].

Потрібно сказати, що в риториці Біблії взагалі немає поняття «нація». Замість нього вживаються слова «народ», «світ», «плем'я», «язик» (слов'янський варіант), які далеко не ідентичні поняттю «нація». Наприклад, поняттю «світ» в якості опозиції вживається поняття «Церква». Що ж до поняття «народ», то воно також сильно відрізняється від сучасного. Так, в 1-му Посланні апостола Петра стверджується стосовно християн: «Ви – рід обраний, царствене священство, народ святий, люди, узяті в уділ, щоб вішувати досконалості, Що Призвав вас із тьми в диво-вишне своє світло; колись не народ, а нині народ Божий (курсив мій. – О. С.); колись непомилювані, а нині помилувані» (1 Пет. 2, 4–13) [4, с. 687]. А також, на думку Григорія Богослова, «(Христос) став посередником відразу для двох народів – одного далекого, іншого близького (тобто для язичників та іудеїв), – тому що був спільним для обох наріжним Каменем [...]» [4, с. 636]. Таким чином, у контексті Православ'я народ розуміють як релігійну, сакральну категорію. Група людей (незалежно від національної ознаки) стає повноцінним народом тільки із прийняттям християнства. Тобто у словосполученнях «новозавітний народ», «обраний народ», «народ Бо-

жий» немає нічого від сучасного розуміння поняття «нація».

Зазначений підхід, що в християнстві, згідно зі словами апостола Павла: «Несть іудей, ні еллін: несть раб ні свободь; несть мужеский пол, ні жіночий; вси бо ви єдине есте о Христе Ісусе» (Гал. 3, 28), проявлявся, наприклад, у багатонаціональності візантійських монастирів. «За національним складом візантійські монастирі були, як тоді говорили, різноплеменними. Об'єднані спільними релігійно-аскетичними цілями, кіновіти-копти, греки, вірмени, сирійці, валахи, серби, грузини, болгары та ін. мало звертали уваги на своє етнічне походження. Переважали інші, неетнічні критерії оцінки диференціації членів чернечої громади – праведність, смиренність, подвижництво, релігійна ревність, релігійна освіченість тощо, з чого складався авторитет у чернечому середовищі» [7, с. 92]. Відомо також, що Константинопольський собор 1872 року засудив ересь «філетизма», тобто внесення в Церкву невинуватених поділів за етнічною ознакою [3, с. 56].

Із цих позицій виглядає трохи парадоксальним, що в релігійно-світоглядній системі, де цінність нації не є першорядною, сформувалися національні образи Православ'я. Ця ситуація пояснюється тією значною свободою, яка в Православ'ї присутня у всьому, що не стосується догматів віри. «Згода з догматами Всесвітніх Соборів є мінімально необхідною умовою членства в Церкві» [8]. Специфіку ситуації роз'яснює сучасний богослов і місіонер А. Кураєв. Позиція погляду НА догмати припускає обов'язкову єдність трактувань і спільність думок всіх, хто відносять себе до Православ'я. Необхідність поглянути ВІД догматів, тобто пояснити з їхніх позицій події у світі й ситуацію, що склалася в кожний конкретний історичний момент, «дивитися на різне й досить-таки різними очима» – допускає різномудства, різночитання й дискусії [8].

Таким чином, у догматах спостерігається єдність, а в їхній реалізації, «матеріалізації» основ віри – свобода пошуку й варіацій. Факторами, що впливають на кінцевий продукт цього пошуку, є особливості менталітету конкретного народу і його національної культури, фольклор, вірування й культури, що передують християнству, історичні обставини прийняття християнства, історія народу та ін.

Щодо безпосередньо монастирської культури, то, за відсутністю власне національних переваг, регіони й території тут усе ж таки не рівноцінні, але деякі мають більший, порівняно з іншими, авторитет, значне семантичне навантаження. (Як приклад можна навести порядок поминання першоієрархів Православної Церкви за архієрейським богослужінням, який здійснюєть-

ся в певній послідовності, що відбиває, якоюсь мірою, їхнє значення в православному світі.)

Особливий авторитет має Афон, ця, за виразом М. М. Лісового, «лабораторія православної духовності». Грецька церква традиційно виступає в якості «паттерна» для російської, української, сербської, болгарської. Константинопольський Патріархат, хоча й номінально має статус Всесвітнього, але має значний авторитет через певні історичні причини. Ієрусалимська Церква розташована на Святій Землі, що говорить само за себе. Антиохійський і Олександрійський Патріархати хоча й нечисленні, але значущі в християнському світі завдяки своїй стародавності.

У кожній національній монастирській культурі наявний монастир, що є зразком, авторитетом, «еталоном» для інших. Він, як правило, один із найпрадавніх, його засновник найчастіше має стосунок або до державотворення, або до поширення чернецтва на цій землі, його святині залучають найбільшу кількість прочан, його роль у культурі не підлягає сумніву, його статут і традиції успадковують інші монастирі. Наприклад, для України таким монастирем, без сумніву, є Києво-Печерська Лавра, для Росії – Троїце-Сергієва Лавра, Сербії – Хиландар (на Афоні) і Студениця (безпосередньо в Сербії), для Болгарії – Рильський монастир, Румунії – монастир Путна, Грузії – Самтавро.

Різняться також національні форми хреста. Російським хрестом традиційно визнають восьмикінцевий хрест, грецьким вважають рівно- і чотирикінцевий, грузинський хрест чотирикінцевий із вигнутою поперечиною, що повторює вигин лози, так званий «хрест святої Ніно», румунський хрест називається «Тринитас», тобто Трійця, його відрізняють фігурні й з'єднані разом закінчення трьох верхніх променів хреста.

У самій практиці монастирського життя різних Помісних Православних Церков можна виявити відмінності за такими напрямками: ступінь строгості аскетичних практик, рівень подвижництва; перевага соціальної або споглядальної спрямованості монастирського життя; особливості статуту; особливості богослужіння; кулінарні особливості (допущення й частота вживання в раціоні м'яса й вина); фольклорні особливості, практика народного шанування святинь і паломництва; особливості кольору, покрою, складу та ін. чернечого одягу.

Якщо перейти до детальнішого розгляду національних особливостей конкретних монастирських культур, то можна помітити таке. Традиції батьківщини чернецтва – Єгипту й Сирії – відомі особливо суворими проявами аскетичних практик, більшість із яких і було тут уперше застосовано. На думку професора О. І. Сидорова, «примітною рисою сирійського чернецтва є те, що

воно зі свого середовища не висунуло яскравих організаторів і влаштувачів чернечого життя (подібних преп. Антонієві, преп. Пахомию, св. Василю та ін.), а тому в плані “структурності” і “інституалізації” воно довгий час залишалося не оформленим. З іншого боку, такі видатні церковні письменники й богослови, як Диодор Тарський, св. Іоанн Златоуст і блаж. Феодорит Кирський, були вирощені й вигодовані духовним млеком цього чернецтва. [...] саме в Сирії виникає такий рідкісний вид християнського подвижництва як стовпництво» [12, с. 34].

У Сербії немає так званих «міських» монастирів. Усі обителі перебувають на значній відстані від населених пунктів, на лоні мальовничої природи. Роль монастирів у сербській культурі традиційно є високою, тому що в період османського ярма сербська Церква виступала заміною національної державної влади й охоронницею традицій. Прочани кінця XIX століття відзначали відсутність суворох аскетичних правил у сербських монастирях. Так, російський літератор Є. Л. Марков (1835–1903), який відвідав монастир Студениця в 1895 році, писав: «Архимандрит Феодосій зустрів нас із добродушністю гостинного й товариського хазяїна. Він просто загодував і запоював нас і весело посміхався. [...] Сербські ченці зовсім особливого типу; вони зовсім не пустельники й не подвижники, не говорять ніяких повчань і не стежать ні за чиєю моральністю. Вони тільки служать обідні, виконують треби й носять чорне плаття, вільно користуючись усіма скромними радощами життя. У будні дні в сербських монастирях обідні не служать, задовольняючись, як і в російських сільських церквах, одними святковими службами. [...] Спів сербів не мелодійний, але голосний і стрункий; тільки співають вони надто протяжно, як і греки, які, звичайно, служили їм завжди зразком у церковних богослужіннях; тому й служба тут тягнеться довго» [11, с. 30–31].

Сильний вплив грецьких і, конкретно, афонських традицій у сербській монастирській культурі відзначає й сучасний прочанин чернець Владислав (Томачинський). Це проявляється у присвятах сербських монастирських храмів, співі грецькою мовою й у грецькій традиції, використанні статуту афонського монастиря Хіландар, літургічних особливостях, використанні була замість дзвонів, а також у афонській традиції пригощати гостя чашкою кави й чаркою ракії (горілки) [1].

Сербські монастирі не ведуть інтенсивної соціальної діяльності, але беруть участь у суспільнім виробництві. Так, сучасний монастир Ковиль одержав бронзову медаль за якість виробленого меду й срібну за ракію (при цьому в самому монастирі – «сухий закон») [1].

Відповідно до прадавніх чернечих правил у сербських монастирях не можуть залишатися на ніч жінки, тому всі послухи виконують чоловіки, ченці або працівники.

Традиції монастирів Афона не можна повною мірою назвати національними через наявність на Святій землі багатьох «національних» монастирів – Ізограф, Хіландар, Іверського, Пантелеймонова та ін. Разом з тим, за період довгого спільного існування, із єдиним центром керування Афоном – Каресю, виробилася єдина «афонська» традиція, у якій домінує все ж таки грецька лінія. Єдність богослужбових і статутних традицій афонських монастирів відзначав у XVII столітті відомий український мандрівник В. Григорович-Барський: «чин же одинаковий, якоже й у прочіих». Те саме він пише і щодо Російського Пантелеймонова монастиря, богослужбовий лад якого вже не такий, як в інших російських монастирях, але афонський: «і видех чин їх у церкве й трапезі такожде, яко й у прочіих монастирях Святогорських, а не тако, якоже вся инако творят у своєї земле, на Русіи» [2]. Крім того, особливості життя афонських ченців, надумку В. Григоровича-Барського, полягають у величезній фізичній навантаженні – не тільки богослужбовім, а й на послухах із забезпечення прожитку власного й братії монастиря, що сильно відрізняє їх від російських ченців: «В нашой бо стране иноки в монастырях аки святіе в раю пребивают, в всяком доволстве и безмолвии, не трудящиеся ни о чем, токмо своїм спасеніи, понеже тамо имут села и подданніе, иже вся потребная монастыреве соделовают. В Горе же Афонской ничтоже от сих имущи [...] иноки труждаются денно и ношно, работающее с излиянием пота; днем копающее землю, и творящее лозіе винограда, и всевающее зерно пшенично, им же питаются; ношю же труждаются о спасеніи своем, – и того ради Россійщики бежат оттуду вскорее, яко ненавикуша труда земледельного» [2, с. 246–247]. Очевидно, думка автора відбиває враження від російських монастирів XVIII століття після введення так званих штатів, коли турботу про їхнє забезпечення взяла на себе держава.

Більшість відмінних рис афонської монастирської культури пов’язана з місцевою установкою на збереження, консервацію найдавніших чернечих традицій. Це, наприклад, візантійський відлік часу, згідно з яким день починається із заходу сонця, відмова від використання електрики, завдяки чому зберігаються стародавні звичаї запалення свічок і лампад у певні моменти служби, почергова участь усієї братії монастиря в співі за богослужінням, вживання для благовісту бил і клепал, незважаючи на наявність також і дзвонів. Через здійснення літургії в нічний час, поширений на Афоні Іерусалимський статут

пропонує закінчувати богослужіння на сході сонця. З цієї ж причини афонські храми, як правило, мають годинник з боєм [6].

Цілонічне бдіння на престольне свято кожного конкретного монастиря відбувається на Афоні протягом 15-17 годин, тож сформувалася й така традиція: «У той час як служба йде своєю чергою, архієрей, а за ним і більшість півчих, ченців і прочан, у супроводі настоятеля направляються в синодик – зал для врочистих приймань, де гостям пропонують традиційне східне частування: чашку кави зі склянкою холодної води, чарку ракії (афонської горілки), солодоші й фрукти» [6].

Незважаючи на те, що Греція й Афон завжди виконували роль зразків для слов'янських Церков, у монастирській культурі останніх сформувалася низка місцевих відмінностей.

Так, українські монастирі із часів Київської Русі засновувалися, переважно, у містах або поблизу населених пунктів. Приносячи на Русь християнство у вже сформованому вигляді, монастирі основну увагу направляли на місіонерську й соціальну діяльність. В. В. Климов, який досліджував історію українських монастирів, вважає, що тут мав місце «пом'якшений ідеал». «Поширення набули монастирі з поміркованими правилами чернечої життєорганізації, що уникали суворостей та надмірностей» [7, с. 122]. На думку того ж автора, українським монастирям властива «орієнтація чернецтва на полегшені форми чернечої життєорганізації, милостиню, дарування, заповіти, князівські чи боярські фундації тощо. [...] ряд особливостей соціально-побутового характеру (наприклад, насильницьке постриження владними чоловіками своїх дружин у черниці, що набуло значного поширення в московській державі й було рідкісним явищем в Україні, де розлучення не було в правовому й церковному відношенні складним; явище безмонастирського бродячого чернецтва, велика поширеність якого в Московії спричинили навіть до його спеціального розгляду й рішення на Стоглавому соборі 1551 р. та ін.)» [7, с. 416]. Із часів синодального періоду на українські монастирські традиції значно впливає Російська Православна Церква.

У Російській Церкві з XIV століття дістав поширення тип монастиря, віддаленого від населених пунктів, споглядального напрямку, спільножительного статусу. Величезний вплив на російські чернечі традиції мав прп. Сергій Радонізький і заснована їм Лавра. Прп. Сергій та його учні засновували, загалом, близько 150 монастирів.

На думку М. М. Лісового, російська чернеча традиція відрізняється особливо глибоким проникненням у сутність православного віровчення. Наприклад, тільки в церковнослов'янському перекладі слово «хрещення» походить безпосеред-

ньо від слова «Хрест», фактично означає «занурення в Хрест». В інших мовах подібні терміни походять від грецького поняття «купання», «занурення». Воскресіння Христове по-грецьки, «анастасис», означає власне «підняття». Слов'янський варіант походить від слова «кресити», де оживає семантика вогню й світла. Російське розуміння Преображення також набагато глибше латинського «transfiguratio» і грецького «метаморфосис» як геометричного перекладу однієї фігури в іншу [9].

Також є відмінності чернечих традицій російської й, наприклад, грецької Церкви за низкою богослужбових, обрядових і правових аспектів. «Згідно з чинним Статутом Російської Православної Церкви, кандидати в архієреї обираються у віці не молодше 30 років з ченців або не одружених осіб білого духівництва з обов'язковим постригом у чернецтво. Під постригом у чернецтво в Статуті розуміється постриг у мантію (малу схиму). [...] У Церквах Грецького Сходу (зокрема, у Константинопольському, Олександрійському, Антиохійському, Ієрусалимському Патріархатах, в Елладській, Кіпрській й Албанській Церквах) більшість архієреїв має постриг лише в рясофор» [4, с. 320]. Традиційно в російських монастирях не їдять м'яса, а в деяких особливо суворих статутах заборонені й спиртні напої. Із часів Миколи II всі священники, у тому числі ієромонахи, носять хрести. У Грецькій Церкві, наприклад, на це потрібний спеціальний дозвіл [4, с. 327]. Для російських традицій характерна наявність семисвічника у вівтарі храму, квадратного престолу, до якого мирянам заборонено торкатися, відсутність сидінь у храмі, обов'язкове передування Причастю поста й сповіді. Російським винаходом є сулок – чохол з тканини на верху жезла єпископа. Він виник із суто практичної необхідності – захищати руку архієрея від холоду в осінньо-зимовий період.

У Молдавії більшою своєрідністю відрізняються так звані «своєкоштни» монастирі, сільськогосподарського типу: «своєрідні громади віруючих із власними будинками, із садибами в 400–500 кв. м, городами, а подекуди й польові землі від 0,5 до 2 га. Мають корів, кіз, бджіл, птахів. Будиночки – своєрідне селище, яке живе своїм життям і управляється неписаним порядком, установленим за традицією з заснування монастиря» [10, с. 338].

Монастирі Румунії тісно й органічно пов'язані з культурним життям народу. У місцевій монастирській культурі сильними є фольклорні впливи. Наприклад, у прочан є звичай пролазити під шанованими іконами, а також «навівати» на себе благодать, махаючи рукою на себе від священика, який іде під час служби храмом. Серед присвят монастирських храмів найпоширенішими є

Успенські, а також на честь Архангелів Михайла й Гавриїла.

У національних монастирських культурах спостерігаються відмінності у виборі кольору богослужбового чернечого одягу. Найбільшою регламентацією й диференціацією відрізняється російська традиція. Так, одяг жовтого (золотого) кольору є повсякденним, червоний вдягають на Великдень, блакитний – на богородичні свята, білий – на Різдво, зелений – на Трійцю, чорний або фіолетовий – під час Великого посту. У Грецькій Церкві не прийнято погоджувати колір одягу із певними святами, за винятком Великого посту й Великодня, де традиція синонімічна російській. «У Грузинській Церкві колір одягу може варіюватися залежно від чину священнослужителів. Так, наприклад, на патріарху може бути білий одяг, на священниках, що послужать йому – червоний, на дияконах зелений, а на іподияконах і читцях – жовтий» [5, с. 99]. Подібна диференціація спостерігається й щодо вищих чинів Церкви: «У Російській Церкві патріарх носить зелену мантию, митрополити синю, архієпископи і єпископи – лілову. У Грецькій Церкві

всі архієреї носять мантиї бордового кольору» [5, с. 96]. Російською традицією є також білі клобуки й куколі на митрополитах і патріархах. У Грецьких Церквах цей головний убір має чорний колір [4, с. 324].

Таким чином, єдність світоглядної основи (догматів) забезпечує наявність багатьох спільних характеристик монастирської культури різних Помісних Церков. З одного боку, монастир уписаний у свою національну культуру й певною мірою є охоронцем національних традицій. Але, з іншого, специфіку монастирської культури утворюють «інтернаціональні», власне православні особливості й характеристики. Слід також зазначити, що монастир виражає національні традиції тією мірою, якою самі ці традиції сформувалися під впливом Православ'я. Так, ми не можемо сказати, що православні монастирі, наприклад, у Франції або Північній Америці, відбивають особливості цих національних культур. Вони, природньо, здобувають певні нові риси через інші, ніж в Україні, Росії, Сербії, Болгарії, умови існування, але носіями західноєвропейської або північноамериканської культури не стають.

Література

1. Владислав (Томачинский). Сербия монашеская [Электронный ресурс] / Владислав Томачинский, монах. – Режим доступа: <http://www.pravoslavie.ru/orthodoxchurches/40082.htm>. – Заглавие с экрана.
2. Григорович-Барский В. Странствования по святым местам Востока с 1723 по 1747 г. [Электронный ресурс] / Григорович-Барский Василий. – СПб. : Православное палестинское общество, 1885. – Режим доступа: <http://www.isihazm.ru/1/Barский.pdf>. – Заглавие с экрана.
3. Давыденков О. Догматическое богословие : [курс лекций] / Олег Давыденков, иерей. – М. : Прав. Свято-Тихоновский Богословский ин-т, 1997. – 292 с.
4. Иларион (Алфеев). Православие : в 2-х т. / Иларион Алфеев, епископ. – М. : Изд-во Сретенского монастыря, 2008. – Т. 1. – 864 с.
5. Иларион (Алфеев). Православие : в 2-х т. / Иларион Алфеев, епископ. – М. : изд-во Сретенского монастыря, 2009. – Т. 2. – 976 с.
6. Клименко М. М. Особенности совершения всенощного бдения в монастырях святой Горы Афон [Электронный ресурс] / М. М. Клименко. – Режим доступа: <http://www.roman.by/r-7262.html>. – Заглавие с экрана.
7. Климов В. В. Українські православні монастирі та чернецтво: Позиція в національній історії : [монографія] / В. В. Климов. – К. : Інститут філософії НАН України, 2008. – 883 с.
8. Кураев А. Церковь в мире людей [Электронный ресурс] / Андрей Кураев, диакон. – Режим доступа: <http://utolirechali.ru/content/books/kuraev/cerkov.htm>. – Заглавие с экрана.
9. Лисовой Н. Н. Православие византийское, русское, вселенское [Электронный ресурс] / Н. Н. Лисовой. – Режим доступа: http://www.moskvam.ru/1999/01_99/lisovoi.htm. – Заглавие с экрана.
10. Монашество и монастыри в России. XI–XX века: Исторические очерки / [отв. ред. Н. В. Синицына] ; Ин-т российской истории. – М. : Наука, 2002. – 346 с.
11. Православные монастыри. Путешествие по святым местам / [авт. текста А. Тарасов]. – 2009. – № 37. – 32 с.
12. Сидоров А. И. У истоков культуры святости: Памятники древнецерковной аскетической и монашеской письменности / А. И. Сидоров. – М. : Паломник, «Сибирская благовонница», 2002. – 480 с.

O. Smolina

NATIONAL CHARACTERISTICS OF THE ORTHODOX MONASTIC CULTURE

The article deals with the existence and specificity of the national characteristics of the Orthodox monastic culture. On the one hand, the monastery is inscribed in its national culture and in a certain way is the keeper of national traditions. On the other hand, the specificity of the monastic culture form an «international» actually orthodox features and characteristics.

Keywords: national culture, monastic culture, the local church, regional features.

Матеріал надійшов 26.02.2013